

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олександр Астаф'єв

ВІЗІЇ СКОВОРОДИ В ПОЕМІ ЮРІЯ КЛЕНА “ПОПІЛ ІМПЕРІЙ”

Уперше в епопеї образ Сквороди з'являється у 7-му уривкові прологу до поеми (хоч і друкується цей пролог під назвою “Частина перша”):

Колись тут життєрадісним аскетом

блукав мудрець у морі трав,

що був філософом, поетом,

і світську славу занедбав.

Його господь водив по цих дорогах.

Благословив він ніч і день

і насадив серед ланів розлогих

свій “Сад Божественних” пісень.

Із топографії уривка, згадуваної назви “Преображенський скит”, неважко дізнатися, що мова йде про чудові київські схили, листяні масиви на горах і в ярах, долини, якими мандрував свого часу “життєрадісний аскет” Г. Скворода, печери Києво-Печерської лаври, яка стала центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. Лавра була одним із найвидатніших релігійно-культурних центрів. Саме тут працювали відомі літописці Нестор - автор “Повісті временних літ”, Никон, Сильвестр, тут було складено “Києво-Печерський патерик”, працювали іконописна, мозаїчна та ювелірна майстерні. Тут у гробницях з кипарисового дерева зберігаються мощі відомих діячів культури часів Київської Русі - Нестора-літописця, художника Алімпія, лікаря Агапіта, чернігівського князя Святослава (Миколи Святоші). Тут, на території, поховано ряд визначних осіб пізнішого часу: генерального суддю українського війська Кочубея та полтавського полковника Іскру, засновника Москви Юрія Долгорукого та ін. Тут у 1929 році, у Будинку відпочинку для науковців у Преображенні, скиті Києво-Печерської лаври, поруч із Голосієвом та Китаєвом, перебував сам Ю. Клен, мав нагоду відчутти божу благодать цього комплексу святості і мудрості, про який писав: “Тут пориває туга в край надземний”, тут він написав цикл “Осінні рядки”. Це святе місце нашого

народу і дух Сковороди витає над ним. Образи Сковороди і Києво-Печерської лаври у вступній частині епопеї є антитезою до Петербурга, у якому бурлять сатанинські пристрасті: князівни пестять потужну плоть “святого колдуна” - Грегуара Распутіна, піп Гапон міняє своє срібне кадило на червоний прапор, ширяться ідеї “Капіталу” і готується війна. Саме через образи Сковороди, Києво-Печерської лаври, Китаєва (що, як відомо, з XVII ст. підпорядковувався Лаврі), через ідилічний настрій усєї інтродукції автор підводить читача до головної думки епопеї: демонічній силі білої, червоної, брунатної імперії можна протиставити тільки одну силу - християнську мораль, з якою пов’язуються добро, краса, праця, воля і справедливість. Цю, в своїй основі сквородинівську ідею, Ю. Клен порушив ще в ранніх творах - сонеті “Сковорода” та поемі “Софія”. М. Орест писав: “В вірші “Софія” маємо потужний поетичний документ ідеалістичного збагнення світу. Ідеальне існування нашої святині, на яке зложилися святість і духовна значимість тисячолітніх помислів у ній і навколо неї, перевершило реальність її існування в камені і металі; поет близький до того, щоб сказати, що в цім ідеальнім існуванні Софії криються в найменшій мірі потенції і її кожночасного існування матеріального, тоді як навіть руйнація храму, будши ділом темних і злочинних ментальностей, мусить відійти в повне небуття”.¹ З особливою силою ці ідеї розгорнуті в “Попелі імперій”.

Зворушливо в поемі звучить розділ “Плачі Єремі”. Це піднесена і разом з тим зворушлива, жалібна пісня, повна ніжної і тужливої туги про ті часи, коли автор знав “благодать господню ранками”. Як той біблійний пророк, що побивався колись над руїнами Єрусалима і виливав на каміння свою душу, так плаче він тепер над руїною України, бо “змертвів дух” людей, “нікчемним розумом великі, душею й серцем” стали вони “каліками”, “збродом недолуг”. Серце його роздирають ридання:

*Усім гаряча спрага горло сушить:
спалити все на попіл,
загинуті в потопі?
В яких дощах омие те ви душу?
Хто це сказав, що створено людину
по образу господню?
Ні, в темряві безплідній
її диявол замісив із глини.
Хто це сказав, що плоть людська ожила,
натхнена божим вітром?
О, ні, диявол хитрий
її вихором нап’яв жаги вітрила.
І мчить вона у пориві сліпому,
де їй рокоцуть труби,
крізь чорну смерть і згубу,
до обр’їв нових - у невідоме.
Скеруй, о Боже, лет її угору,
у чисті височини,
бо час, мов срібло, рине
з твоєї шати в темряві простори.*

Зло, що панує в суспільстві, Ю. Клен приписує деградації і змертвінню людської душі, яку підточує дух матеріалізму, рабського плазування на колінах перед усім існуючим, капітуляції перед матерією. Ці ідеї гостро порушив Сковорода у своїх філософських трактатах “Начальная дверь ко христіанскому добронравію”, “Кольцо. Дружеский разговор о душевном мирь”, “Разговор, называемый алфавит, или букварь мира”. Їх коротко можна викласти так: далеко ми відійшли від християн, ніхто з нас не хоче забути про справи житейські та заглянути в себе, щоб знайти душевний мир. Що більше згоди з Богом, то більше душевного миру. Бог - у думках нематеріальних та в чистому серці.²

Цей же комплекс ідей він розгортає у “Саде божественных пьсней”:

Оставь, о дух мой, вскоре все земные места,

Взойди, дух мой, на горы, где правда живет свята.

Або:

Щаслив тот и без утех, кто победил смертный грех,

Душа его божий град, душа его божий сад.

Певна річ, Ю. Клен був здивований цільністю натури Сковороди, його філософією гармонійної єдності слова і діла, думки і вчинку, умінням протиставити усякому матеріальному культ живого і формотворчого духу, волею дотримуватися суворо-аскетичної, славної хрестоносно-лицарської традиції українського народу. У пору дошукування причин української бездержавності, глибокого внутрішнього розладу, коли давалася взнаки невідповідність між моральним імперативом і важким життям на чужині, він часто звертався до образу Сковороди. Виразно проступає у їх творах внутрішня близькість, позначена не впливами чи випадковими паралелями, а загальними родовими рисами напружених духовних і моральних пошуків причин трагедії українського народу.

Про загрозу матеріалізму, що може зруйнувати національну культуру, Ю. Клен пише у “Першій розмові з душею”:

Дух вічний там, де морок висне,

буяв у хаосі первіснім.

Із мли формуючи світи,

він керував їх до мети.

Хто є та незбагненна сила,

що племін в серці запалила

і світ вводить в вічний рух?

То не матерія, а дух.

У “Другій розмові з душею” (четверта частина поеми) звучить оптимістична віра в те, що люди ще повернуться до духу традиціоналізму. Про це, зокрема, мовить поетові “Душа”:

Чекай, чекай, щоб я розквітла

у променах безсмертних світла,

бо я ще проростень, стебло,

що ледве з засіву зійшло.

Цей релігійно-містичний діапазон розширюють і інші фрагменти поеми: “Міста, ясні троянди жаролиці...” (первісно надрукований у другому збірнику МУРу під заголовком “Міста”, “Діалог людини з землею”, “Сузір’я”, “Соняшник” та інші). Це цілий комплекс контекстів, які неминуче розширюють тематику його сонета “Сковорода” та поеми “Софія”. І наскільки б цей комплекс не був розпорощеним і стилістично строкатим, через нього наскрізним сюжетом проступає “сковородинівська” ідея епопеї, про яку ще писав М. Орест: “Ю. Клен розуміє історію як втілення ідейно-психологічних величин, переважно негативного порядку. Негативні елементи, містяться в ідеях, з яких поставали імперії та царства, були гріхом проти абсолютної істини і вони ж, ці елементи зла, зумовлюють також і загибель імперій та царств. Але перш, ніж розпастися на попіл, злочинність їх може набути нечуваних потрясаючих розмірів... Що ж може бути протиставлене ненадлому бурханню рознузданої стихії людського і тим самим світового зла, що спроможне покласти йому край? Автор “Попелу імперій” говорить: ідеалізм. Єдиною силою, якою можна побороти цей демонічний комплекс, є беззастережний ідеалізм, пристрасна зброя добра”.³

Як відомо, поема Ю. Клена “Попіл імперій” залишилась незавершеною. Поет у своїй нотатці про цей твір писав: “Четверта частина філософська, що шукатиме шляхів виходу з сучасного хаосу, намічена в загальних рисах і ще не набрала форм”.⁴ Нотатка з’явилася 18 серпня 1946 року в журналі “Нові дні”, а 30 жовтня 1947 року Ю. Клен уже помер. В. Державин вважає, що за рік, що минув, багато чого змінилося, бо не було потреби включати до 4-ї частини поеми ряд віршів не філософського, а воєнно-описового змісту. “Ю. Клен уявляв собі “Попіл імперій” як епопею у чотирьох частинах: теперішня 4-та ще не була виділена з третьої, а коли це сталося, то плянована, кінцева частина (“філософська”) автоматично перетворилася з четвертої на п’яту”.⁵ Отже, Ю. Клен не встиг композиційно і стилістично впорядкувати твір, і до останньої, 5-ї частини належить не лише “Діалог людини з землею”, а й “Друга розмова з душею”, “Сузір’я”, “Соняшник”, а “Вальпургієву ніч” вмістити перед 5-ю частиною. Від цього увиразнилася б головна ідея твору: протиставлення святості і мудрості - ментальності російської царської імперії, більшовизму, фашизму та іншим порочним силам. В. Державин наводить (за копією машинопису) один із віршів Ю. Клена, яким, на його припущення, мала б закінчуватися епопея:

*Широку далечінь, людино,
Безмірно серцем покохай,
Снігами криті верховини
І недосліджений ще край,
Та не лише дзвінки простори,
Що стелить зорам далина,
А ще й ту далеч неозору,
Ту голубу глибіню без дна,
Яку з нічого дух твої творить
За видноколом неземним.
Ту самоту, яка говорить
Про вічне голосом німим.
Із рідним розлучись, і з милим,*

*Бо тільки з віддалі близьке
Стає чітким і зрозумілим -
Безсмертно-ясне і тривке.
Не бійсь пустелі і безмежжя,
Що перетне його твої шлях.
Хвилює вітер і бентежить,
Тобі співаючи у снах.
І кличе й владно вабить туга,
Все розгортаючи простір;
Ні жінки стрінеш там, ні друга,
Лише холодний спокій зір.
Та той, хто доконавши пробіг,
Ту пустку пройде навпростець,
Дізнається, що є по той бік
І де самотності кінець.*

І хоч це всього-на-всього здогад, та йому не відмовиш у глибині мотивації, а головне - органічній прив'язаності до візії Скворода у творчості Ю. Клена: імперії падають, бо вже у своїх ідеологічних підвалинах містили гріх та ембріон занепаду; прийдешність України та її держави має покоїтися на духовних підвалинах, які є полярними до тих сил, що несуть війни, катастрофи та руїни. Цими духовними підвалинами є ідеалістичний світогляд, глибока віра в Бога, прагнення до гармонії із собою і світом, вроджений естетизм, свободоловність і прив'язаність до рідної землі. Власне, той психологічний комплекс, контури якого окреслюються у сонеті "Скворода" та контекстах, які його розкривають. Б. Бойчук та Б. Рубчак мають рацію: "У своїй суті філософія Юрія Клена - ідеалістична філософія західного християнського гуманізму".⁶

Джерела та література:

- 1 Орест М. Заповіти Юрія Клена // Орлик. - 1948. - Ч. 2. - С. 6.
- 2 Див.: Скворода Г. Повн. збір. творів. - К., 1973. - Т. 1. - С. 415 - 423.
- 3 Орест М. Заповіти Юрія Клена. - С. 6-7.
- 4 Див.: Державин В. "Топіл імперії" Юрія Клена та новітня спроба переоцінки його поезій // Визвольний шлях. - 1959. - Кн. 1. - С. 195.
- 5 Там же. - С. 197.
- 6 Бойчук Богдан, Рубчак Богдан. Юрій Клен // Координати. Українська поезія на Заході. Антологія. - Нью-Йорк, 1969. - Т. 1. - С. 5.